ՆԱՄԱԿ ՄԵԾ-ՇՈՒԼԱՒԵՐԻՑ

Ինչպէս Մեծ-Շուլաւէրի անտառները պատկանում են զանազան իշխաններին՝ նոյնպէս և բոլոր վարելահողերը պատկանում են մասամբ այդ անտառատէր իշխաններին, խակ միւս բոլորը երկու հայազգի ազնուական տան-Քալանթարեանցներին *) և Մէլիք-Սարգսեանցներին․ Առաջինները աւելի մեծ ազդեցութիւն են անում գիւղի վերայ քան երկրորդները, բայց կարելի է ասել, որ թէև փոքր ժամանակաւ աչքով են նայում գիւղացիների վերայ, բայց մինչև այս օր ոչ մի առանձին օգուտ չեն տեսել նորանց, ոչ մի բանում չեն կամեցել գիւղի ոչ մի շահաւէտութեանը մասնակից լինել, մինչև այս օր նորանցից ոչ մինը ձայն չէ հանել գիւղի առաջադիմութեան համար․ Սորանք ստանում են տասանորդ (¹/₁₀ մասը վարելահողերի արդիւնքի) գիւղացիներից․ Մեծ-Շուլաւերցիները վարում են իրանց գիւղում մինչև 4000 օրավար միայն, այդ հարկէ չը բաւականանալով մի այդքան էլ վարում են շրջակայ գիւղերում, առաւելապէս Բորչալուում․ Առ հասարակ Մեծ-Շուլաւէրի հողը շատ բերրի է և մինը միջին թուով տալիս է տասը սերմանց ջրի տեղում, խակ ջրովի տեղում ոչ պակաս քան 15 (1 թաղար ցանելով մի օրավարում ստացվում է 15 թաղար ցորէն․ Ցորեանը ընտիր տեսակից է և կան մի քանի տեսակներ անունով սիպտկէ—դարդայ (շատ սպիտակ հատիկներով), դէղնէդարդայ (դեղնաւուն) կարմրէ դարդայ կարմրուն և գարնանի (թիաւուն և շատ փափուկ գարնան ցանածը)․ Տեղիս հացը գեղեցկացվում է իւր բաւականի համեղութիւնով և սպիտակութիւնով, բայց փոքր փշրաւուն․ Թիֆլիզում ծախվում է 10—20 կոպէկով աւելի քան Ալէքսանդրապոլինը․ Մեծ-Շուլաւրցիները վարելով թէ նոյն գիւղում և թէ դուրսը մինչև 800 օրավար հող երկու տարուայ մէջ չէ բաւականանում նորանց, համեմատելով նորանց աշխատութեան հետ, և աւելի հաւաստի կը լինի եթէ հաստանք մի քանի գիւղացիների հաստատութեանը․ Թէ Մեծ-Շուլաւէրը այժմ հասանելիս կը լինի մինչև 700 տան, թէև կոմերալիայում յայտնուած է մինչև 400 տուն․ Այդ հողի քչութեան պատճառաւ է որ խեղճ գիւղացիները, երկու լուծ եզն ու գոմէշ առնելով մինչև 30 վերստ հեռաւորութեամբ տեղ վար անելու, գողանալ են տալիս նամանաւանդ Բորչալուում իւրեանց եզները, կամ հիւանդանում են տենդով այն տեղի վնասակար ջրի պատճառաւ․ Վարում են հողը գարնանութին հին ռուսակ գութանով, լծած ոչ պակաս քան 7 լուծ եզն ու գոմէշ, խակ նորան քանեցնողները մինչև 10 հոգի, այս բոլորը միասին հազիւ կարողանում են մի օրում վարել մի օրավար․ Մի և նոյն հողը վարում են երկու տարէնը մի անգամ, գութանով վարածը, որին ասում են ցել՝ թողնում են մինչև աշնանը, այդ ժամանակը կրկին վարում են նոյն թով մի լծանի, յետոյ արդէն ցանում․ Ցանելուց յետոյ հատիկները ծածկելու համար, կամ ինչպէս ասում են, ցաքելու համար գործ են ածում ցաքան, անցկացնելով նորան եզներով հողի վերայ․ Ցաքանը գործում են ճկուն ծառերի ճիւղերից սեղերից նեղ տախտակի չափ, խակ գործած ճիւղերի ծայրերը թողած արձակ․ Ցանելուց յետոյ գիւղացին թողնում է նորան անհոգ և երկնքի ամպերից է ողորմութիւն խնդրում, խակ եթէ մի փոքր ջուր է հանկում, աշխատում է շուտով հենց ցանելուց յետոյ ջրել, կամ թէ չէ գարնան ջրերին սպասում․ Ցորենին արդէն սկսվում է հունձը․ Բերում են այստեղ Հին-Նախիջևանցի կամ Վանեցի մշակներ մանգաղները և մաճոցները ձեռներին **) հնձելու համար նորանք վարձվում են այստեղ 50—60 կ. օական, ի հարկէ գիւղական ուտելութեան համեմատ բացի հացը․ Բայց մեր Շուլաւերցիները այնքան էլ չեն կարօտվում նորանց հնձին, որքան ուրիշ տեղացիները, նորանց որդիքը եւ է գալիս երբ տեսնում են արտը մարդի հասակի չափ ծովի նման քամից ալեկոծուում է, ընկնում է մէջ այս ծայրից և խուրձը հա-

*) Քալանթարեանցների նախահօր քաջութիւնը յայտնի է Վէրք Հայաստանի Աղասի գրքում Սոսի ծառ անունով, նորա որդին ձեռք է բերել այդ վարելահողերը այդ ժամանակներում հօր մահուանից յետոյ Ներսես կաթողիկոսի շնորհով, ինչպէս պատմում են․ Սորանց տունը գիւղի մի նշանաւոր բլրի վերայ է շինած, որի վերայ վրաց Իրակլի անին բերդն է եղել և մի և նոյն ժամանակ նորա ամենասիրելի բնակարանը, այդ բերդի պատերի հետքերը դեռ ևս նշմարվում են․ Մէլիք Սարգսեանցների նախահայր նոյնպէս յայտնի է իւր քաջութիւնով նոյն ժամանակում Մէլիք—Օհանջան անունով․

**) Մաճոցը բարակ և ձեռնի լայնութեան չափ տախտակ է սուր ծայրով, շինած է վրէն 3 մատի տեղ և մի փափուկ կաշի կպցրած ձեռքի երեսի համար, դորանով գիւղացին արտը հաւաքում է առաջը և մանգաղով կտրում․ Ա․ Ծ․

ւաքած ձեռումը այն ծայրին․ Վերջացաւ հունձը՝ իսկոյն կրում են խուրձը մեծ օրանի ասուած սայլերով և ապա կասում են կամերով, որը հաստ տախտակ է մանր կոշտ քարեր ամրացրած միւս երեսի վերայ, դորան քարշ են տալի ձիաները կամ աւելի եզները կալի մէջ փռուած հասկերի վերայ․ Այսպէս կամով կասում են, հօսելով (5 ճիւղանի թիակ) և թիակով եզում են (ջարդած հասկերը շուռ են տալիս), եզանով (երկու ճիւղանի կոր ցցերով է վերջանում) խուրձը վերցնում են, նոյնպէս հօսելով յարդը ցորենից քամուն տալով բաժանում, մղանով յարդը մղում են և ածում մարաքը և այլն․ Կան այստեղ այնպիսի մարդեր, որոնք հացի մշակութեամբ ազատուել են իւրեանց հայրական մեծ տոկոսով պարտքից և մի և նոյն ժամանակը ապահովացրել են իւրեանց նիւթական վիճակը ու աւելի մեծ տոկոսներով սկսել են փող փոխ տալ իւրեանց առաջուայ պէս աղքատ գիւղացուն, որը նորանց պէս հարուստ է եղել, բայց սորանց հարստութիւնը ընկել են մի ուրիշի ձեռքը․ «Աշխարհքս սանդուղք է» ասում է ժողովրդական առածը, մինը բարձրանում է միւսը իջնում է, և այս հենց խակ նորանց պատկերն է․ Առ հասարակ մեր գիւղացիներից մինը հարստանում է միւսը աղքատանում․ երկուսը ի միասին հարստանալ դժուար է լինում նամանաւանդ այստեղ․ Եթէ այսօր մէկը հաց ծախելով մի քանի կոպէկ է ժողովել՝ աշխատում է բաժանել խեղճ գիւղացիներին մեծ տոկոսներով ու ինքը շարունակում է հանգստութեամբ իւր երկրագործութիւնը նոյն ձեւով, ինչով արել են իւր պապերը․ ոչ աւելցնում է և ոչ՝ (եթէ կարողանում է միայն) պակսեցնում․ Գինեգործութեամբ փող յետ ցցողները իսկոյն պարապում են գինեվաճառութեամբ (չերաչութեամբ) և մասամբ մանրավաճառութեամբ, նա եթէ ունէ մեծ այգի իւր գինու հետ միասին ծախում է աղքատ գիւղացիների գինին, գինու նայլը (այսինքն չերայ ժամանակը գնում է գիւղացիներից 40—50 կոպէկով) պահում է գինի է շինում ու ծախում է Թիֆլիզում 1 ռ—50 կ. շատ անգամ Մեծ-Շուլաւէրում ծախում են քիչ պակասով նոյն գնից․ Ջնայելով այսքան բերքերի առատութեանը և ժողովրդի աշխատութեանը, դարձեալ աղքատ են գիւղացիք․ մի տարի եթէ փոքր պակաս է լինում բերքը գիւղացին իսկոյն թաղվում է պարտքի անդունդքում, նամանաւանդ այս տարի, շատ թշուառ վիճակի մէջ է Մեծ Շուլաւէրը․ Եթէ մասամբ այգիները չլինէին անշուշտ սով կընկնէր այստեղ. 30—40 օրավար ցորեն ցանողը սերմացու գոնէ չվերցրեց հուր մնաց 2—4 օրավար ցանող խեղճը․ Այս տարի թէև 1000 թունգի տուող այգին տուեց 500 թունգի, բայց անցեալ տարի որ շիրէն ծախվում էր 40—50 կոպէկով այս տարի ծախվում էր 60—70 կ.․ Անցաւ հինգ ամիս երբ բոլոր գինին անցել էր այն գինէվաճառների ձեռքը՝ նոյն գնից պակաս էր ծախվում ինչ գնով գինէվաճառները էին գնել, ուստի թէև մեր գիւղացի հարուստ գինէվաճառները վնասեցան, բայց աղքատները չահուեցան․

Մինչև 700 խաղողի այգիներ շրջապատում են Մեծ-Շուլաւէրը․ մշակվում են ամենայն բերքերը ինչ որ կովկասի կլիմային են պատկանում, բայց գլխաւորապէս գերազանցվում է այստեղի խաղողը և դեղձը, որ աւելի բարձր գնով են ծախվում Թիֆլիզում, քան միւս գիւղացիներինը, բացի դորանից միւս ծառեղեղնի մրգերը աւելի համեղ են լինում քան Թիֆլիզինը․ Խաղողը բաժանվում է շատ տեսակների անուններով. եսգելոխ, խանլուղ, կանանչկենի, ծակենի, բանդղըկենի, չամչկենի, շիրակենի, սաւսաչաղ, սպիտակ խաղողներ են․ Խակ սև խաղողներից սհարի, սափարոյ, լակ և այլն․ Այգի մշակելը այստեղ բաւական դժուարութեամբ է լինում, պատճառն է տեղիս ջրի պակասութիւնը, որովհետև մադը այսինքն հաստ ճիւղը խաղողենու, որ կամենում են թաղել խաղողենի տնկելու համար, թաղում են մինչև երկու արշին խորութեամբ տեղում, նոյնպէս և ամէն տեսակ ծառեղէնը․ Նոր ցցած մատը խաղող է տալիս աւելի մեծ ողկոյզներով (ճիւթ) 3 տարիից յետոյ, եթէ առատութեամբ ջրեն, խակ մի քանի տարիից յետոյ երբ նոր խաղողենին ունենում է զօրեղ ճիւղեր՝ նորան այնպէս ասում են քցան են անում. այսինքն նորա ճիւղերը այս կողմ այն կողմում թաղում են մինչև երկու արշին խորութեամբ և այդպէս բազմացնում են նորանց թիւը. գալոց տարին սա արդէն լաւ խաղող է տալիս․ Ինչպէս աշնան կամ գարնան ժամանակը, որ գիւղացին կտրտում է անպէտք ճիւղերը խաղողենու՝ նոյնպէս և յետամնում է լինում նորա բուսած ճիւղերից, որին ասում են շուչ, անզօրները կտրել, խակ խաղողի հասած ժամանակը, եթէ տարին երաշտ չէ լինում բաց է անում խախողը տերևները կտրտելով, կիզող արևգակի սակ, այդ ժամանակ, դեղնում է սպիտակ խաղողը որպէս դեղին սաթ․ Աշնանը որ արդէն բոլորովին հասած է լինում քաղում են սպիտակը առանձին, ածում են հնձանը, որը կուրեքական ձևով կրով ու աւազով սպատած ու սրած պատերով են շինած, և պատի մի կողմում շիրէն անցնելու ծակն է շինած որով թափվում է ամանները, խակ մզում են խաղողը նորան ոտնակոխ անելով․ Շիրէն, նոր գինին երկու կամ երեք օրից յետոյ, երբ ածում են նորա մէջ գինու մզուածքը (ճաճէն), սկսում է եփ գալ, այդ ժամանակը սկըսում են եռ քերով կամ փայտերով խառնել, անցնում է 8—10 օր շիրէն սկսվում է դառնանալ, խակ եթէ լաւ շիրա է լինում աւելի ուշ մինչև 15 օր․ Երբ բոլորովին գինի է դառնում, ծեփում են կարասի բերանը ցեխով և այդպէս պահում, խակ աւելցած մզուածքը, որ լինում է նորա կէսի չափ, որը խառնել են գինու հետ՝ պահում են առանձին ամանում վրէն ջուր աւելացնելով և քարեր դարսելով վրէն, այս ժամանակներում մինչև գինիից մզուածքը հանելը, որին ասում են կրտել, շաբաթ մի անգամ բանում են ամանի բերանը և տրորում․ Երկու ամսից յետոյ խառնում են բոլորովին գինին, հանում են մզուածքը և օղի քաշում․ Մզուածքը ածում են մի մեծ կաթսայի մէջ, մի ուրիշ կաթսայի նմանը էլ որ ունէ խողովակ դընում են նորա վերայ շուր տուած. այդ խողովակը մտնում է ջրի մէջ և ջրի միջով անցնում ու գընում է այնտեղ, որտեղ պէտք է թափուի օղին. կաթսայի վրայի դրած կաթսայի նման խուփը լաւ ամրացնում են մեծ կաթսայի վերայ և ծակերը ցեխով խփում, մզուածքի վրէն աւելացնում են ջուր ու յետոյ թեժ կրակ վառում․ Փոքր ժամանակից յետոյ երբ եփ է գալիս, գոլորշին անցնելով ջրի միջով անցնող խողովակի միջով, կաթիլներ է դառնում և թափվում է ներքև ամանի մէջ․ Այս առաջին անգամի քաշածին օղի ածնուն չեն տալիս, նորան ասում են սայեալ, նա շատ թոյլ է լինում, բայց երբ կրկին քաշում են այն ժամանակը ստացվում է խակ օղին և կոչում են նորան ծծնաքար․ 1000 թունգի գինու մզուածքից ստացվում է մինչև 60 թունգի օղի միջին թուով․ Բացի այն, որ վարում են խաղողենու տակը, ածում են նորանց տակը և աղբ (փէյին) այս փէյինը մեծ օգուտ է տալիս խաղողենուն, պարարտացնում է նորա ճիւղերը, նոյնպէս պարարտացնում է ու աւելացնում է նորա ողկոյզները, պահպանում է ցրտից, երաշտութիւնից՝ բայց անձրևային ժամանակը փտում է և գինին լաւը չէ լինում, ընդհանրապէս քիչ վարած այսինքն խամ տեղի գինին գերազանցվում է փէյնոտ և վարած տեղի գինուց․ Այստեղ արդէն 72 թուից չէ նըշմարվում այն թողը, որ խաղողը փչացնում էր․ Տիրում էին մեր գիւղացիք երբ նկատում էին ստբերի վերայ ամառ ժամանակ մուայլ տօթ (ամպի նման) կանգնած, իսկոյն գուշակում էին թողի գալուստը, բայց այս տարի և ոչ անցած տարի չերեւացին երկուսն ևս․ Շուլաւէրի գինին չէ կարելի յետադասել Կախեթի գինուց և կարելի է ասել այստեղի սպիտակ գինին և շատ անգամ կարմիրը նախադասելի է Կախեթուց․ Այս տարի երևացին այնպէս գինիք, որոնք քաղցր էին մնացել լաւութեան պատճառաւ և հաւասարվում էր եւրոպական ընտիր պատրաստած գինու հետ, խակ օղին ամենազօրեղն է լինում․ Վերջացնելով նամակս յայտնում եմ, որ արդէն այստեղ սկսել են ուսումնարանների մասին ձայն հանել, մի տեղ ուսանում են մինչև 15 օրիորդներ. ազնուական մէլիքներից մի ազնիւ պարոն խորհուրդ է յայտնել ժողովրդին տեղիս պ. Նազիրեանցի ուսումնարանը տեղական դարձնել, և ասում են որ այդ պարոնը, որ մեծ ընդունելութիւն ունի ժողովրդեան մէջ, միտք ունի ուրիշ շատ գիւղին օգնութեան բաներ անելու. ուրեմն կարող ենք ասել այսուհետև որ մեր ազնուականներն էլ են օգուտ տալիս գիւղացիներին․

18-ն Մարտի Արշակ Ծատուրեանց

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Ապրիլի 12-ին Թիֆլիսի հայ-թատրոնական խումբը ներկայացրեց ձմերային թատրոնում «Սամէլ» ողբերգութիւնը․ Իսկ այս հինգ շաբթի օրը ապրիլի 26-ին նոյն խումբը պիտի ներկայացնէ «Արշակ» ողբերգութիւնը․

***

Դզլարից գրում են մեր լրագրին՝ ապրիլի 5-ին վախճանվեցաւ այստեղ ազնուական տիկին Մարգարիտ Քալանթարեանցը, որ միշտ յայտնում էր մեղ կենդանութեան ժամանակը իւր ունեցած համակրութիւնը դէպի Դզլարայ ազգային ուսումնարանները․ Եւ այժմ կամելով իւրագործել իր ազնիւ ցանկութիւնը,—թողեց յօգուտ ուսումնարանների 1000 ռուբլի փող․ Բացի սորանից ընծայեց 1000 ռուբլի եկեղեցեաց համար․

***

Հինգշաբթի օրը ապրիլի 19-ին Թիֆլիսի ձմերային թատրոնում հայ օրիորդներ, տիկնայք և երիտասարդներ ներկայացրին պ. Սունդուկեանցի «Քանդած օջախ» նոր կոմեդիան․ Առաջին անգամն է, որ հասարակութեան այն մասը, որ մինչև այժմ կարծես անտարբեր էր մնում մեր բոլոր գաղափարներին և զգացմունքներին,—մեր կանանց սեռը,—առաջին անգամ հրապարակապէս մեծ թատրոնում է դուրս գալիս իր մայրենի բարբառով․․․ և ինչ ենք տեսնում․․․ հայ կինը ու աղջիկը թէ իրանց մաքուր արտասանութեամբ, թէ կենդանի և բնական խաղով, գերազանցում են երիտասարդ տղամարդկանցից․․․

Չենք կարող չը յիշել և այն ուրախալի երեւոյթը, որ հայ երիտասարդների թւում մասնակցում էր և մի վրացի երիտասարդ․

***

Моск. Вѣд. Լրագիրը հաղորդում է որ կովկասեան գլխաւոր կառավարութիւնը ներկայացումն է արել համարել Թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւնները ներգործական, մինչև քաղաքային նոր կանոնադրութեան մտցնելը․

***

Մենք ստացանք պ. Անտոն Մէլիք-Դադայեանցից մի յօդուած, որ է պատասխան «Մեղու Հայաստանի» լրագրի յօդվածին․—Նիւթերով խեղդված լինելով, ստիպուած ենք յետ զցել յիշեալ յօդվածը․

***

Ալէքսանդրապոլից գրում է մեզ պ. Դ. Ց. Դաստպեանցը, որ «Մեղու Հայաստանի» լրագրում (№ 7) նոյն քաղաքից հաղորդած տեղեկութիւնները սխալ են՝ պ. Տէր-Դաւթեանցը հաղորդել է յիշեալ լրագրին թէ 5000 տուն հայ-լուսաւորչական են, նոյն թւում 200 տուն հայ-կաթօլիկ, յոյներ՝ 200 տուն և տաճիկներ 100 տուն․ Իսկ մեր թղթակիցը ասում է թէ հայ-լուսաւորչականները՝ 3900 տուն են, կաթօլիկ 40 ից պակաս, յոյները 60 տուն և տաճիկները 30 տուն․

***

Վիէննայի աշխարհահանդէսից «Մշակ» լրագիրը կունենայ երկու թղթակից՝ մին պ. Բ. Թ., որի նամակը տպվում է այս համարում, և երկրորդ՝ պ. Ա. Վարդապետրիկեանցը․

***

Ալէքսանդրապոլից գրում են մեր լրագրին որ այդ քաղաքում ընթերցասիրութիւնը հետզհետէ յառաջանում է և լրագիր կարդալը սովորութիւն է դառնում․ Հայ-պարբերական հրատարակութիւնքը ստացվում են այստեղ հետևեալ թուով․ «Արարատ» 52 օրինակ, «Մշակ» 45 օրինակ, «Մեղու Հայաստանի» 30 օրինակ․

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Ապրիլի 18-ին, երեկոյեան 9 ժամին Միւնխէնում վախճանվեցաւ երեւելի Գերմանացի պրոֆէսոր՝ քիմիքոս բարոն Ֆօն-Լիբիխ: Գիտութիւն կոյ Միւնխէնում արժան կանգնեցնել երեւելի գիտնականին:

Իւստուս Լիբիխը ծնաւ մայիսի 12-ին 1803 թուին Դարմշտադ քաղաքում: Գիմնազիայում ուսումը աւարտելուց յետոյ, նա մօտ մի տարի աշակերտ էր իր քաղաքի դեղատան (ապտեկա) մէջ: Մեծ հակում ունենալով դէպի քիմիա, նա մտաւ Բօննի համալսարանը, 1819 թուին: 1826 թուին նա արդէն պրոֆէսոր էր Գիսէն քաղաքի համալսարանում, որտեղ և մնաց 25 տարի: Լիբիխի գործունէութիւնը տուեց մի նոր դարկ քիմիային և այդ գիտութեան վրա առանձին ուշադրութիւն դարձրեց: 1852 թուին Լիբիխը դառնում է Միւնխէնի պրօֆէսոր, իսկ 1860 թուին նախագահ գիտութեան ակադեմիայի Բավարիայում:

Լիբիխի գործունէութիւնը յայտնի է ոչ թէ միայն լոկ գիտնական, այլ և գործնական գիւտերից, որք շնմարիտ մարդասիրական նշա-